

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
İNSAN HÜQUQLARI ÜZRƏ ELMI-TƏDQIQAT İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

TOMRİS XANLAR QIZI VƏLİYEVA

**AVROPA İTTİFAQININ XARİCİ VƏ TƏHLÜKƏSİZLİK
SİYASƏTİ: CƏNUBİ QAFQAZ REGIONU İLƏ
QARŞILIQLI MÜNASİBƏTLƏR KONTEKSTİNDƏ**

5901.01 – “Beynəlxalq münasibətlər” ixtisası üzrə

**Siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

BAKİ – 2014

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutunda yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: Pərvin Qulam oğlu Darabadi
tarix üzrə elmlər doktoru, professor.

Rəsmi opponentlər: Adil Mirabdulla oğlu Mirabdullayev
siyasi elmlər üzrə elmlər doktoru.

Nərminə Akif qızı Məlikova
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

Aparıcı təşkilat: Bakı Slavyan Universitetinin
“Beynəlxalq münasibətlər” kafedrası

Dissertasiya işinin müdafiəsi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının 17 mart 2014-cü il tarixli 68 sayılı əmri ilə AMEA-nın İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutunun nəzdində yaradılmış 5901.01 - “Beynəlxalq münasibətlər” ixtisası üzrə FD.01.242 sayılı Müvəqqəti Dissertasiya Şurasının “30_” “_09 2014-cü il tarixli iclasında saat “_____” keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1148, Bakı şəhəri, H.Cavid pr.31A

Dissertasiya işi ilə AMEA İnsan Hüquqları İnstitutunun Elmi kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_____” “_____” 2014-cü il tarixdə göndərilmişdir.

Müvəqqəti Dissertasiya
şurasının elmi katibi, siyasi
elmlər üzrə fəlsəfə doktoru

R.Ə.Hüseynov

TƏDQIQATIN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Müasir dövrdə regional integrasiya prosesləri və təhlükəsizliyin təmin edilməsi problemləri beynəlxalq münasibətlərin ən vacib aspektlərindəndir. Soyuq müharibənin başa çatması, qloballaşma proseslərinin inkişafı dövlətlərarası qarşılıqlı asılılığı gücləndirməklə bərabər dünya birliyini qarşıda duran mühüm problemləri birgə söylərlə həll etmək zərurətini irəli sürür. Dünyada 1990-cı illərdən sonra baş vermiş silahlı toqquşmalar, beynəlxalq terrorizm təhdidlərinin hədsiz dərəcədə genişlənməsi, kütləvi qırğın silahlarının daha geniş yayılması, insan alveri, narkotik maddələrin qeyri-qanuni dövriyyəsi və digər mütəşəkkil cinayətkarlıq növlərinin global miqyas alması dünya ictimaiyyəti tərəfindən təhlükəsizlik problemlərinin həll edilmədiyini, əksinə bu problemlərin daha da kəskin xarakter aldığını və təhlükəsizliyin təmin edilməsinin daha da aktuallıq kəsb etdiyini göstərdi. Odur ki, Avropa regionunda təhlükəsizliyin təmin edilməsi Avropa İttifaqının prioritet məqsədlərindən birinə çevrilmişdir.

XX əsrin sonuncu onilliyindən başlayaraq Avropa İttifaqının ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin formalaşması, inkişafı və həyata keçirilməsi dünya siyasətçiləri ilə yanaşı beynəlxalq münasibətlər, xüsusən də Avropa integrasiya prosesləri sahəsində çalışan tədqiqatçıların diqqət mərkəzindədir. Belə ki, SSRİ-nin dağılması və son onilliklər ərzində dünyada baş verən qlobal hadisələr Avropada təhlükəsizlik haqqında elmi təsəvvürlərin dəyişməsi ilə nəticələndi. Aydındır ki, təhlükəsizlik haqqında təsəvvürlərin dəyişməsi ani xarakter daşıyırdı. Belə ki, İkinci dünya müharibəsindən sonrakı dövr ərzində elmi ictimaiyyət tərəfindən təhlükəsizlik konsepsiyasının işlənilib hazırlanması həyata keçirilmişdir. Lakin Avropa ölkələrində yeni reallıqları nəzərə alaraq Avropa təhlükəsizliyinin təmin edilməsində yeni yaxınlaşmaların zəruri olması nəticəsinə gəlinmişdir. Onların fikrincə, Avropada xarici siyasət fəaliyyətinin vahid və bütün üzv dövlətlər üçün ümumi xarakter daşması, təhlükəsizliyin kompleks və bölünməz xarakterli olması, təhlükəsizliyin fəaliyyət sahələrinə görə fragmentləşdirilməsi, onun məqsədlərinə, strategiyalarına, prinsiplərinə və nail olma vasitələrinə görə bölünməsi yeni yaxınlaşmanın əsasən xüsusiyyətlərini təşkil etməli idi.

Tədqiqatın aktuallığı Avropa İttifaqının effektiv fəaliyyət göstərməsi və onun gələcəyi üçün Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin əhəmiyyəti ilə müəyyən edilir. Belə ki, hazırda Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasəti Avropa İttifaqının ayrılmaz siyasəti kimi çıxış edir və İttifaqda həm üstmilli səviyyədə, həm də üzv dövlətlərdə baş verən proseslərə daim təsir göstərir. Odur ki, Avropa İttifaqına üzv ölkələrlə

münasibətdə, o cümlədən Avropa İttifaqının üstmilli orqanları ilə qarşılıqlı əlaqə zamanı siyasəti müəyyən edərəkən maksimal nəticələr əldə etmək üçün Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin mahiyyətini və xüsusiyyətlərini nəzərə almaq zəruridir. Eyni zamanda, Avropa İttifaqında xarici və təhlükəsizlik siyasəti sahəsində qərarların qəbul edilməsinin və təşəbbüslərin həyata keçirilməsinin mürəkkəb bürokratik mexanizmlər vasitəsilə həyata keçirilməsi bu mexanizmlərin hərtərəfli tədqiq edilməsi zərurətini yaradır. Bununla bərabər, Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin formalaşması və inkişafı prosesinin tədqiq edilməsi Avropa İttifaqı çərçivəsində mövcud çatışmazlıqları, mümkün irəliləyişləri aşkar etmək və idarəçilik sistemini optimallaşdırmaq zərurəti ilə şərtlənir.

Maastrixt, Amsterdam və Nits müqavilələri Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir, Lissabon müqaviləsi isə bu siyasətdə Avropa İttifaqının rolunu daha da dəqiqləşdirir, Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin vacib tərkib hissəsi olan Avropa təhlükəsizlik və müdafiə siyasətinin, o cümlədən onun instrumentlərinin və mexanizmlərinin hüquqi əsasını və müdafiə məsələlərinə dair qərarın qəbul edilməsi üçün Avropa İttifaqına üzv olan ölkələrin yekdilliklə razılığının zəruriliyini yenidən təsdiqləyir, Avropa İttifaqının müdafiə sahəsində fəaliyyət dairəsini müəyyənləşdirir. Odur ki, Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin, o cümlədən onun tərkib elementi olan Avropa təhlükəsizlik və müdafiə siyasətinin formalaşması və inkişafının əsas mərhələləri və instrumentlərinin, Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasəti çərçivəsində Avropa İttifaqının səlahiyyətlərinin və dünyanın munaqişəli regionlarında həyata keçirdiyi missiyaların kompleks şəkildə tədqiq edilməsi elmi-praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Avropa İttifaqında integrasiya proseslərinin dərinləşməsi, iqtisadi sferalarla bərabər siyasi, hərbi, hüquqi və digər sferalarda da yeni integrasiya strukturlarının təsis edilməsi bu qurumun Cənubi Qafqaz ölkələri ilə münasibətlərinin formalaşmasına da təsirsiz ötüşməmişdir və bu region ölkələri ilə əməkdaşlıq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində konkret nəticələr əldə edilmişdir. Digər tərəfdən, postsovet məkanında müstəqillik əldə etmiş digər dövlətlər kimi Cənubi Qafqaz dövlətləri də beynəlxalq əlaqələrin qurulmasını, beynəlxalq birliklərə, o cümlədən dünya iqtisadiyyatına və siyasi proseslərə integrasiyanı öz başlıca məqsədləri hesab edirdilər. Belə bir şəraitdə Cənubi Qafqaz ölkələri həm regional, həm də regiondankənar aparıcı dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən Avropa İttifaqının maraq dairəsində yer alaraq onlar tərəfindən

qarşılıqlı münasibətlərin obyektinə çevrildilər. Avropa İttifaqına üzv ölkələrinin xarici siyasət maraqlarının yaxınlaşması, dünya iqtisadiyyatında Avropa İttifaqının aparıcı güclərdən birinə çevrilməsi, Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin instrumentlərinin genişlənməsi bu Avropa integrasiya birliyinin Cənubi Qafqazda aktiv siyasət həyata keçirməsi üçün münbit şərait yaratmış oldu.

Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələrinin Avropa İttifaqına yeni üzv qəbul edilməsi nəticəsində onun sərhədlərinin şərqə doğru genişlənməsi, Avropa Qonşuluq Siyasətinin qəbul edilməsi Avropa İttifaqının Cənub və Şərq qonşuları, o cümlədən Cənubi Qafqaz ölkələri ilə münasibətdə siyasətinin genişlənməsi, bu qurumun Cənubi Qafqaz regionunda mövcud olan problemlərin, xüsusilə də münasibətlərin tənzimlənməsinə siyasi-diplomatik yardım göstərilməsi üçün əlverişli şərait yaratmış oldu. Odur ki, Avropa İttifaqının Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasəti çərçivəsində Cənubi Qafqaz siyasətinin formalaşması, onun inkişafı və əsas istiqamətlərinin tədqiqi indiyədək aktual olaraq qalır.

Mövzunun işlənmə dərəcəsi. Dissertasiya işinin əsasını Azərbaycan və dünya tədqiqatçılarının tədqiq edilən problem üzrə elmi əsərləri təşkil edir. Belə ki, uzun müddətdir ki, beynəlxalq birliklərin yaranması, xüsusilə də Avropa İttifaqının formalaşması və inkişafının əsasını təşkil edən Avropa integrasiya proseslərinin kompleks şəkildə tədqiq edilməsi beynəlxalq münasibətlər üzrə mütəxəssislərin diqqət mərkəzində qalmaqda davam edir.

Avropa İttifaqının bərqərar olma tarixi və onun fəaliyyətinin əsas aspektləri J. Makkormikin “Avropa fövqəldövləti”¹, H. Qrabbenin “Avropa İttifaqının transformativ gücü”² əsərlərində araşdırılır. H. Qrabbenin qeyd edilən əsərində “avropalaşdırma” fenomeni tədqiq edilir və göstərilir ki, Avropa İttifaqı əvvəllər totalitarizmə məruz qalmış regionların avropalaşdırılması sahəsində böyük imkanlara malikdir. Avropa İttifaqının tarixi, onun formalaşmasını şərtləndirən iqtisadi, siyasi və tarixi-mədəni amillərin, İttifaqın xarici və daxili siyasətinə dair əsərlər arasında J. Peterson və M. Şakletonun redaktorluğu ilə hazırlanmış “Avropa İttifaqının institutları” kitabını³ qeyd etmək lazımdır. Bu əsərdə Avropa İttifaqının

institutlarının funksiyaları, onların imkanları və tərkibi haqqında dolğun məlumat verilir.

Qərb alimləri Babiç J., Biskop S., Çəço T.M., Haine J.Y., Karstens N., Lindstrom G., Maudsley J. və Quille G., Maknamara S., Hartli T.K., Şou J., Smitt B. və digərləri öz əsərlərində Avropa İttifaqının Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin və onun əsas komponenti olan Avropa təhlükəsizlik və müdafiə siyasətinin formalaşması və inkişafı, Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin əsas instrumentləri, Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasəti çərçivəsində Avropa İttifaqının ABŞ və NATO ilə əməkdaşlığı kimi məsələləri, o cümlədən Avropa İttifaqının müstəqil təhlükəsizlik və müdafiə siyasəti həyata keçirməsi sahəsində qarşılaşdığı problemləri tədqiq ediblər.⁴ NATO-dan avtonom şəkildə Avropa təhlükəsizlik və müdafiə siyasətinin yaradılması problemi, NATO və Avropa İttifaqı arasında güc və imkanların təkrarlanması məsələsi və bu təşkilatlar arasındakı münasibətlər R. Hunter tərəfindən araşdırılır⁵. Avropa İttifaqı və NATO münasibətlərinin hüquqi və siyasi əsasları, o cümlədən bu təşkilatlar arasında əməkdaşlığın perspektivləri M. Reyçardın monoqrafiyasında tədqiq edilir⁶. F. Şimmelfenninq öz növbəsində Avropa İttifaqı və NATO-nun Şərqə genişlənməsinin nəzəri aspektlərini

¹ McCormick J. The European Superpower. New York: Palgrave Macmillan, 2007, 212 p.

² Grabbe H. The EU's Transformative Power. Europeanization Through Conditionality in Central and Eastern Europe. New York: Palgrave Macmillan, 2006, 231 p.

³ The Institutions of the European Union. Ed. By J. Peterson and M. Shackleton. 3rd edition. Oxford and New York: Oxford University Press, 2012, 450 p.

⁴ Babić J. The Common Foreign and Security Policy of the European Union After the Lisbon Treaty // Western Balkans Security Observer, April-June 2010, No.17, p.3-12; Biscop S. Able and Willing? Assessing the EU's Capacity for Military Action // European Foreign Affairs Review, 2004, Vol.9, 509-527; Chacho T.M. Implementing the Headline Goals: The Military Aspects / In: Unraveling the European Security and Defense Policy Conundrum. Ed.by J.Krause, A.Wenger, L.Watanabe. Studies in Contemporary History and Security Policy, 2003, Bern, Peter Lang, Vol.11, p.49-65; Haine J.-Y. ESDP: An historical perspective / EU Security and Defence Policy: The First Five Years (1999–2004). Ed. by N.Gnessotto. Paris, EU Institute for Security Studies, 2004, P.35-53; Carstens N. The Value of a European Security and Defense Policy. Fort Leavenworth, Kansas: School of Advanced Military Studies, 2007, 54 p.; Lindstrom G. EU-US burdensharing: who does what? Paris: Institute for Security Studies, 2005, 117 p.; Maudsley J., Quille G. The EU Security Strategy: A new framework for ESDP and equipping the EU Rapid Reaction Force. Brussels: ISIS, Europe, 2004, 76 p.; McManamara S. The EU Constitution: Will Europe force a Way Forward? // <http://www.heritage.org/Research/Europe/bg1991.cfm>; Shaw J. Law of the European Union, London, Macmillan Press, 1996, 448 p.; Schmitt B. European capabilities: how many divisions? / EU Security and Defence Policy: The First Five Years (1999–2004). Ed. by N.Gnessotto. Paris, EU Institute for Security Studies, 2004, p.89-110.

⁵ Hunter, R. E. The European Security and Defense Policy: NATO's Companion or Competitor? Washington: Rand Corporation, 2002, 206 p.

⁶ Reichard, M. The EU-NATO Relationship: a legal and political perspective. London: Ashgate Publishing, Ltd., 2006

araşdırır⁷. P. Van Ham Avropa İttifaqının NATO, ABŞ və Rusiya ilə münasibətləri kontekstində Avropa müdafiə siyasətinin xarakterini təhlil edir⁸. Avroatlantik münasibətlərin müxtəlif aspektləri Avropa İttifaqı Təhlükəsizlik Araşdırmaları İnstitutu⁹ və Marşall Fondu¹⁰ tərəfindən tədqiq edilib.

Avropa İttifaqının Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin müxtəlif aspektləri, Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasəti çərçivəsində Avropa İttifaqı-NATO və Avropa İttifaqı-ABŞ münasibətləri, o cümlədən Avropa İttifaqının dünyanın münasibətləri regionlarında həyata keçirdiyi missiyaları, Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin hüquqi əsasları postsovet məkanı tədqiqatçılarından Arbatova N.K., Baranovskiy V.Q., Davudov Y., Novikova D., Nosov M., Prihodko O.V., Rozanov A.A., Troitski M.A., Ştol V., Xuxlindina L.M., Entin L.M. və digərlərinin əsərlərində araşdırılıb¹¹.

Azərbaycan tədqiqatçıların əsərlərində əsasən Cənubi Qafqaz dövlətlərinin qarşılıqlı münasibətləri, region dövlətlərinin daxili və xarici siyasəti, Cənubi Qafqaz regionunda geosiyasi və geoiqtisadi məsələlər,

⁷ Schimmelfennig, F. The EU, NATO and the Integration of Europe: Rules and Rhetoric. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 323 p.

⁸ Van Ham P.. Europe's New Defense Ambitions: Implications for NATO, the US, and Russia // The Marshall Center Papers. 2000, No. 1, 40 p.

⁹ What Ambitions for European Defense in 2020? / ed. by A. de Vasconcelos. Paris: The European Union Institute for Security Studies, 2009. 170 p

¹⁰ Transatlantic Trends: Key Findings 2010. The German Marshall Fund of the United States // http://www.gmfus.org/trends/doc/2010_English_Key.pdf

¹¹ Европеизм и атлантизм в политике стран Европейского союза / отв. ред. Н. К. Арбатова. М.: ИМЭМО РАН, 2009. 118 с.; Европейский Союз и региональные конфликты / Отв. ред. Арбатова Н.К., Кокеев А.М., М.: ИМЭМО РАН, 2011, 143 с.; Барановский В.Г. Европейское сообщество в системе международных отношений. М.: Наука, 1986, 320 с.; Давыдов Ю. Стратегические культуры США и Европы // США—Канада: экономика, политика, культура. 2006. № 3, с. 48-71; Новикова Д. Новые инструменты международного кризисного урегулирования: опыт Европейского Союза. М.: МГИМО-Университет, 2009, 112 с.; Носов М. Зачем Европе собственная армия? // Современная Европа. 2005. № 1. С. 62-96; Приходько О.В. Какая Европа нужна США? // США—Канада: экономика, политика, культура. 2006, № 2, с. 45-69; Розанов А.А. Внешняя политика США: актуальные аспекты. Минск: Технология, 2008, 103 с.; Троицкий М.А. Трансатлантический союз. 1999-2004. Модернизация системы американо-европейского партнерства после распада биполярности. М.: ИСКРАН, 2004, 249 с.; Штоль В. Роль и место НАТО в системе европейской и международной безопасности в условиях глобализации. М.: Научная книга, 2005, 352 с.; Хухлындина Л. М. Европейский союз: становление и развитие. Минск: РИВШ БГУ, 2004. 254 с.; Энтин Л.М. Право Европейского Союза. Новый этап эволюции: 2009–2017 годы. М.: Изд-во «Аксимум», 2009, 304 с.

Хəзəр дənizi hɵvzəsinin karbohidrogen ehtiyatlarının hasil edilməsi və dūnya bazarına nəqli, region dɵvlətlərinin Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlıq məsələləri, Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz siyasətinin müxtəlif aspektləri araşdırılır. Bu kontekstdə Azərbaycanda müstəqil dɵvlət quruculuğunun əsas istiqamətləri, ölkəmizin mūasir beynəlxalq mūnasibətlər sistemində yeri, müxtəlif integrasiya proseslərində iştirakı, o cümlədən Avropaya integrasiya istiqamətində həyata keçirilən məqsədyönlü siyasəti, Cənubi Qafqaz regionunda geosiyasi və geoiqtisadi məsələlər və Avropa təhlükəsizliyi kontekstində regionda həll edilməmiş mūnaqişələr, terrorizmin beynəlxalq təhlükəsizlik sistemi üçün, o cümlədən Avropa təhlükəsizliyi üçün qlobal təhdidə çevrilməsi Mehdiyev R., Abbasbəyli A., Abdullayev V., Həsənov Ə., Hüseynova H., Eyvazov C., Darabadi P., Sevdimaliyev R., Paşayeva Q. və digərlərinin əsərlərində öz əksini tapmışdır.¹²

Dissertasiya işinin hazırlanmasında Ümummilli lider Heydər Əliyevin “Müstəqilliyimiz əbədidir” kitabında¹³ əksini tapmış materiallar, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycanın Xəzər nefti” kitabı¹⁴ vacib rol oynamışdır. Bu fundamental əsərlər regionla bağlı baş verən bir çox hadisələrə aydınlıq gətirir, Xəzər dənizi hövzəsi ətrafında baş verən hadisələrin səbəblərini, bir çox maraqlı güc mərkəzlərinin, o cümlədən Avropa İttifaqının enerji təhlükəsizliyi stratiqiyaları ilə onların xarici siyasət fəaliyyətləri arasındakı obyektiv əlaqəni açıqlayır.

¹² Mehdiyev R. XXI əsrdə milli dɵvlətçilik. B.: XXI əsr – Yeni Nəşrlər Evi, 2003, 248 s.; Mehdiyev R. Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşdirmə xətti. B.: Şərq-Qərb, 2008, 216 s.; Abbasbəyli A. Beynəlxalq mūnasibətlərin proqnozlaşdırılmasının nəzəri problemləri. B.: Şirvanşərq, 2006, 348 s.; Abbasbəyli A. Mūasir dūnyanın siyasi mənzərəsi. B.: Təhsil, 2008, 276 s.; Abdullayev V. Azərbaycan yeni diplomatiya məkanında. B.: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2000, 280 s.; Həsənov Ə. Azərbaycanın ABŞ və Avropa dɵvlətləri ilə mūnasibətləri (1991-1996), B.: Elm, 2000, 368 s.; Həsənov Ə. Mūasir beynəlxalq mūnasibətlər Azərbaycanın xarici siyasəti, B.: “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2005, 752 s.; Hüseynova H. Azərbaycan Avropa integrasiya prosesləri sistemində (1991-1997). B.: Harbi Nəşriyyat, 1998, 280 s.; İsmailov Ə., Papaşova V. Centralный Кавказ: от геополитики к геоэкономике. Швеция, Са&Спресс, 2006, 208 с.; Эйвазов Дж. Безопасность Кавказа и стабильность развития Азербайджанской Республики. Б.: Нурлан, 2004, 352 с.; Дарабади П. Кавказ и Каспий в мировой истории и геополитике XXI века. М.: Весь Мир, 2010, 216 с.; Севдимальев Р. Международный терроризм и политико-правовые проблемы борьбы с ним. Баку: INDIGO, 2011, 504 с.; Пашаева Г. Европейская безопасность и неурегулированные конфликты на Южном Кавказе // Вестник МГИМО-Университета, 2010, №6(15), с.46-52.

¹³ Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. 46 cildə, Bakı: Azərənş, 1997-2013.

¹⁴ Алиев И. Каспийская нефть Азербайджана. М.: Известия, 2003, 712 с.

Tədqiqat mövzusunə dair rəsmi məlumatları əldə etmək üçün Avropa İttifaqının formalaşması və institutionallaşması haqqında konvensiyalardan, Avropa Komissiyasının, Şurasının və Parlamentinin rəsmi sənədlərindən istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın obyektini Cənubi Qafqaz ölkələri ilə münasibətlərin inkişafı kontekstində Avropa İttifaqının Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasəti təşkil edir.

Tədqiqatın predmeti Avropa İttifaqının Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin formalaşması və institutionallaşmasının, o cümlədən Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasəti çərçivəsində Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz ölkələri ilə münasibətlərinin tədqiq edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədlərini Avropa İttifaqının Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin formalaşması və inkişafı, onun əsas mexanizmlərinin müəyyənləşdirilməsi, Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasəti çərçivəsində Cənubi Qafqaz regionu ölkələri ilə münasibətlərin formalaşdırılması və inkişafının əsas istiqamətlərinin tədqiq edilməsi təşkil edir.

Bu məqsədlərə nail olmaq üçün **tədqiqatın vəzifələri** aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- Avropa integrasiya prosesləri kontekstində Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin formalaşması və onun əsas mərhələlərini tədqiq etmək;

- Avropa İttifaqının Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin əsas elementi olan Avropa təhlükəsizlik və müdafiə siyasətini və onun instrumentlərini müəyyənləşdirmək;

- ABŞ və NATO-nun Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasəti ilə bağlı mövqelərini tədqiq etmək, bu kontekstdə Avropa İttifaqı-ABŞ və Avropa İttifaqı-NATO münasibətlərini təhlil etmək;

- Avropa təhlükəsizlik strategiyasının mahiyyətini müəyyənləşdirmək, müasir təhdidlərə qarşı Avropa İttifaqının mübarizəsinin əsas istiqamətlərini aşkarlamaq;

- Avropa İttifaqının dünyanın münəqişəli regionlarında həyata keçirdiyi missiyaları tədqiq etmək;

- Avropa İttifaqının Cənubi Qafqazla bağlı baxışlarını araşdırmaq və Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasəti çərçivəsində Cənubi Qafqaz ölkələri ilə münasibətlərini təhlil etmək;

- Avropa İttifaqı-Azərbaycan münasibətlərinin inkişaf dinamikası və əsas istiqamətlərini tədqiq etmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyini Avropa İttifaqının Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin formalaşması və institutionallaşmasının, həmçinin Avropa İttifaqının Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasəti çərçivəsində Cənubi Qafqaz ölkələri ilə əməkdaşlığının inkişafı və əsas istiqamətlərinin kompleks tədqiq edilməsi təşkil edir.

Tədqiqatda konkret olaraq **aşağıdakı yeni nəticələr** əldə edilmişdir:

- Avropa İttifaqının Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin 2013-cü ilin sonunadək inkişaf tendensiyaları izlənilmiş və təhlil edilmiş, bu sahədə qəbul edilmiş əsas sənədlər, Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin strukturu, əsas istiqamətləri və instrumentləri araşdırılmışdır;

- Avropa İttifaqının Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasəti çərçivəsində dünyanın münəqişəli regionlarında həyata keçirdiyi missiyalar tədqiq edilmiş, bu sahədə mövcud problemlər aşkarlanmışdır;

- Avropa Təhlükəsizlik Strategiyası təhlil edilmiş və əsas mahiyyəti açıqlanmış, Avropa İttifaqı üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən məqsədlər, Avropa təhlükəsizliyi üçün əsas təhdidlər və onların qarşısının alınması istiqamətində həyata keçiriləcək fəaliyyət tədqiq edilmişdir;

- Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasəti çərçivəsində Avropa İttifaqı-ABŞ və Avropa İttifaqı-NATO münasibətləri araşdırılmış, bu münasibətlər sistemində mövcud olan problemlər göstərilmişdir;

- Avropa İttifaqının Cənubi Qafqazla bağlı baxışları tədqiq edilmiş, Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasəti çərçivəsində Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz ölkələri ilə qarşılıqlı münasibətləri təhlil edilmişdir;

- Avropa İttifaqının Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasəti çərçivəsində Avropa İttifaqı-Azərbaycan Respublikası münasibətlərinin inkişaf dinamikası təhlil edilmiş və bu münasibətlərin əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir.

Tədqiqat işinin **elmi yeniliyi konkret olaraq müdafiəyə çıxarılan aşağıdakı yeni elmi müddəalarda** öz əksini tapmışdır:

1. Avropa İttifaqının Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin əsası formal olaraq Avropada integrasiya proseslərinin əsasını qoyan 18 aprel 1951-ci ildə Parisdə Avropa Kömür və Polad Birliyinin, 25 mart 1957-ci ildə Romada Avropa İqtisadi Birliyinin və Atom Enerjisi üzrə Avropa Birliyinin təsis edilməsi ilə qoyulub, 1970-ci ildə Avropa Siyasi Əməkdaşlığı haqqında Müqavilənin imzalanması, 1 iyul 1987-ci ildə Vahid Avropa Aktının qüvvəyə minməsi ilə inkişaf etdirilmişdir. Avropa İttifaqının yaradılması haqqında 1992-ci ildə imzalanmış Müqavilənin (Maastricht Müqaviləsi) 1 noyabr 1993-cü ildə qüvvəyə minməsi ilə Ümumi

xarici və təhlükəsizlik siyasətinin keyfiyyətə yeni növbəti mərhələsi başlanmışdır.

2. Maastrixt müqaviləsində Avropa İttifaqının Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin hüquqi əsası qoyulmuş, Amsterdam (1997-ci il) və Nits (2003-cü il) Müqavilələrində ümumi təhlükəsizlik və müdafiə siyasətinin perspektivləri müəyyənləşdirildi, Lissabon Müqaviləsində (2007-ci il) isə Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin hüquqi əsasları daha da inkişaf etdirilir və bu siyasətdə Avropa İttifaqının rolu daha dəqiq müəyyən edilir.

3. Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin əsas komponenti olan Avropa təhlükəsizlik və müdafiə siyasəti Böyük Britaniya və Fransa'nın liderlərinin 1998-ci ilin 3-4 dekabr tarixdə San-Maloda Avropanın təhlükəsizlik və müdafiə sferasında müstəqil potensialının formalaşdırılmasına dair Bəyannamə qəbul etməsi ilə aktivləşdirilib. Avropa təhlükəsizlik və müdafiə siyasətinin Avropa İttifaqının Köln, Helsinki, Feysa və Nits sammitlərində inkişaf etdirilməsi nəticəsində 2001-ci ildə Avropa İttifaqına özünü yeni hərbi-siyasi təşkilat kimi təqdim etməyə imkan verdi. Lissabon Müqaviləsi Avropa təhlükəsizlik və müdafiə siyasətinin yeni instrumentlərinin və mexanizmlərinin hüquqi əsasını qoyur, o cümlədən bu siyasətin uzunmüddətli məqsədlərini Avropa İttifaqının ümumi müdafiə siyasətinin formalaşdırılması və vahid kollektiv müdafiə sisteminin yaradılması kimi müəyyən edir.

4. Avropa İttifaqının Avropa təhlükəsizlik və müdafiə siyasəti resursları iki komponentdən – hərbi və mülki (qeyri-hərbi) komponentdən ibarətdir. Avropa İttifaqı beynəlxalq münasibətlərin qlobal subyekti kimi Avropa təhlükəsizlik və müdafiə siyasətinin hər iki komponentini aktiv şəkildə inkişaf etdirir, öz fəaliyyətinin coğrafi əhatə dairəsini genişləndirir. Avropa təhlükəsizlik və müdafiə siyasətinin inkişafının mərkəzi elementi kimi dünyanın münaqişəli regionlarında böhran tənzimləməsində aktiv iştirak edir. Avropa İttifaqı böhranların qarşısını almaq üçün hərbi əməliyyatlarla yanaşı mülki əməliyyatlar da həyata keçirməyə çalışır, bir sıra hallarda bu əməliyyatlar hər iki komponentdən ibarət qarışıq formada həyata keçirilir və hərbi-mülki xarakter daşıyır.

5. Avropa İttifaqının müstəqil missiyaları bir sıra hallarda konkret nəticələrin əldə edilməsi ilə müşayiət olunsada və münaqişə zonalarında stabilizasiyaçı rol oynasa da, bir çox hallarda real nəticə əldə etmir və simvolik xarakter daşıyır. Bundan əlavə, "Berlin Plus" razılaşmaları əsasında Avropa İttifaqının NATO ilə birgə həyata keçirdiyi əməliyyatlar

zamanı müəyyən irəliləyişlərə nail olunsada, səlahiyyətlərin bölünməsi, missiyanın mənzil qərarlarının seçilməsi və digər məsələlərdə bağlı problemlər qalmaqda davam edir.

6. Cənubi Qafqazın ABŞ, Rusiya, Türkiyə, İran və digər dövlətlərin maraq mərkəzində olması səbəbindən Avropa İttifaqı bu regionda öz mövqeyini müəyyənləşdirərkən həmin beynəlxalq aktorların maraqlarını nəzərə almaq məcburiyyətində qalır və Cənubi Qafqaz regionu ilə bağlı siyasətinin formalaşması bir çox beynəlxalq xarakterli problemlərlə qarşılaşır.

7. Cənubi Qafqaz ölkələrinin Avropa İttifaqına siyasi, iqtisadi-sosial, humanitar və digər sahələrdə integrasiyası müasir mərhələdə bir sıra problemlərlə, əsasən də region ölkələri ərazisində mövcud olan münaqişələrin tənzimlənməməsi və onların həllinin uzadılması nəticəsində çətinləşir.

8. Avropa İttifaqı Cənubi Qafqazda aktiv mövqe tutmağa çalışsa da, həmin səylərin nəticəsi müəyyən dərəcədə bu regionda beynəlxalq güclərin nisbətindən asılı olaraq qalır. Bu kontekstdə Gürcüstanda 2008-ci ildə baş vermiş beşgünlük müharibə nəticəsində yaranmış yeni geosiyasi realıq, Ermənistanın 28-29 noyabr 2013-cü ildə Vilnüsə keçirilmiş Şərq Tərəfdaşlığı sammiti ərəfəsində Rusiyanın təzyiqləri nəticəsində Avropa İttifaqı ilə Assosiasiya sazişini imzalamaqdan imtina etməsi Avropa İttifaqının iyirmi ildən artıq bir müddət ərzində Cənubi Qafqaz regionunda və bütövlükdə Şərq Tərəfdaşlığı ölkələrində (Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Ukrayna və Moldova) həyata keçirdiyi siyasətin bəla başa gələn müvəffəqiyyətsizliyi kimi qiymətləndirilir.

9. Avropa İttifaqı-Azərbaycan Respublikası qarşılıqlı münasibətləri dövlət müstəqilliyinin ilk illərində Avropa İttifaqının Azərbaycan Respublikasına müxtəlif yardımların göstərilməsi formasında həyata keçirilirdisə, sonralar siyasi dialoq, iqtisadi inkişaf, nəqliyyat, regional təhlükəsizlik, enerji təminatı, ətraf mühit, təhsil, mədəniyyət və s. kimi müxtəlif sahələri əhatə edən çoxşaxəli konstruktiv əməkdaşlıq səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir, tərəflər arasında enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində əməkdaşlıq isə strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinədək yüksəlmişdir. Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikası arasında 28-29 noyabr 2013-cü il tarixdə Vilnüsə keçirilən Şərq Tərəfdaşlığı sammiti zamanı viza rejiminin sadələşdirilməsinə və readmissiyaya dair razılaşmaların imzalanması tərəflər arasındakı münasibətlərin yüksələn xəttlə inkişaf etməsini sübuta yetirir.

10. Avropa İttifaqının Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı mövqeyi keçən dövr ərzində müsbət istiqamətdə

dəyişmiş, münaqişə ilə bağlı bu qurumun mövqeyi əvvəllər ehtiyatlı xarakter daşıyırdısa, hazırda Avropa İttifaqı Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğal edilməsi faktını tanımış və bu fakt müxtəlif sənədlərdə ehtiva edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri-metodoloji əsasları. Dissertasiya işinin nəzəri əsasını ilk növbədə Ümummilli lider Heydər Əliyevin və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin mövzu ilə bağlı irəli sürdüləri konseptual müddəalar, o cümlədən beynəlxalq münasibətləri və bu münasibətlər sisteminin müxtəlif aspektlərini tədqiq edən fundamental elmi əsərlər təşkil edir.

Beynəlxalq münasibətlərin və siyasi elmin ümumi qəbul edilmiş prinsip və metodlarının tətbiqi tədqiqat işinin çoxşaxəliliyini və dolğunluğunu təmin etmişdir. Tədqiqat işində Avropa İttifaqının ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin Cənubi Qafqaz ölkələri ilə qarşılıqlı münasibətlər kontekstində araşdırılması üçün müqayisəli və sistemli analiz metodlarından istifadə edilmişdir. Bununla bərabər, tədqiqat işinin predmetinin müxtəlif aspektlərinin araşdırılmasına imkan verən rəsmi sənədlərin öyrənilməsi, təhlil, müqayisə, induksiya və deduksiya kimi ümumi elmi prinsip və metodlardan istifadə edilmişdir. Qeyd edilən prinsip və metodların tətbiqi tədqiqat işinin predmetinin ümumi və xüsusi cəhətlərini, onun inkişaf tendensiyalarını müəyyən etməyə imkan vermişdir. Belə ki, dialektika prinsipi hadisələri inkişafda baxmağa imkan verdiyi halda, tarixilik prinsipi siyasi institutları və onların transformasiyasını inkişafda təsvir etməyə imkan yaratmışdır. Digər tərəfdən, deskriptiv prinsip təhlil edilən proseslərin təsvir edilməsi ilə dissertasiya işinin müddəalarını işıqlandırmağa imkan verdiyi halda, kontent-analiz metodu tədqiq edilən proseslərin mahiyyətini nəzərə almağa şərait yaratmışdır.

Tədqiqatın elmi-praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat materiallarından və onun əsas müddəalarından mövzuya dair gələcək araşdırmalarda istifadə edilə bilər. Tədqiqat işinin materialları və əsas nəticələri elmi əsərlərin, xüsusi kursların hazırlanmasında, siyasi elmlər və beynəlxalq münasibətlər üzrə mütəxəssislər hazırlayan ali məktəblərdə müvafiq fənlərin tədrisi zamanı, eyni zamanda Cənubi Qafqaz ölkələri ilə qarşılıqlı münasibətlər kontekstində Avropa İttifaqının Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinə dair ümumiləşdirilmiş əsərlərin hazırlanmasında istifadə edilə bilər.

İşin aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutunda yerinə yetirilmiş, müzakirə olunmuş və müdafiəyə təqdim edilmişdir. İşin məzmunu və əsas müddəaları müəllifin

Azərbaycan Respublikası, Ukrayna və Moldovanın nüfuzlu elmi jurnallarında, o cümlədən beynəlxalq elmi-praktiki konfrans materiallarında çap etdirdiyi elmi məqalələrdə və tezislərdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiya işinin **Giriş** hissəsində tədqiqat mövzusunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın predmeti, məqsəd və vəzifələri qeyd edilir, tədqiqat işinin nəzəri və metodoloji əsasları, elmi yeniliyi və praktiki əhəmiyyəti göstərilir, müdafiəyə təqdim olunan əsas elmi müddəalar müəyyənləşdirilir və dissertasiyanın nəticələrinin aprobasiyası verilir.

Dissertasiya işinin **I fəsl** **“Avropa İttifaqının Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin formalaşması və onun əsas komponentləri”** adlanır və 3 paragrafdan ibarətdir.

Bu fəslin **“Avropa İttifaqının Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin formalaşması və inkişaf mərhələləri”** adlanan birinci paragrafında qeyd edilir ki, Fransa, Almaniya Federativ Respublikası, İtaliya, Belçika, Niderland və Lüksemburq hökumətləri tərəfindən 18 aprel 1951-ci ildə Parisdə Avropa Kömür və Polad Birliyinin təsis edilməsi ilə Qərbi Avropada integrasiya prosesləri praktikada həyata keçirilməyə başladı. Göstərilən dövlətlər tərəfindən 25 mart 1957-ci ildə Romada Avropa İqtisadi Birliyinin və Atom Enerjisi üzrə Avropa Birliyinin təsis edilməsi Avropa integrasiya proseslərinin hüquqi və institusional əsaslarını müəyyən etdi. Yuxarıda qeyd edilən üç Birlik “Avropa Birliyi” anlayışının vahid siyasi və hüquqi çərçivəsini təşkil etdi, bununla da Avropa Birliyinin əsası qoyuldu.

Avropanın siyasi integrasiyası sahəsində dialoq 1960-cı illərin sonlarında yenidən başladı və 1970-ci ildə Avropa Siyasi Əməkdaşlığı haqqında Müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə, Avropa Birliyinə üzv dövlətlər birgə Avropa Xarici Siyasəti formalaşdırmağa və həyata keçirməyə çalışmalı idi. Lakin Avropa siyasi əməkdaşlığı qarşılıqlı əsaslarla dövlətlərarası informasiya mübadiləsi və xarici işlər nazirləri arasında siyasi məsləhətləşmələr mexanizmi olsa da, üzv ölkələrin hökumətləri ilə üstmilli orqanları arasında səlahiyyətlərin bölünməsində fikir ayrılığının olması səbəbindən bu müqavilənin müddəaları məcburi xarakter daşıyırdı.

Qərbi Avropa integrasiya proseslərində 1 iyul 1987-ci ildə Vahid Avropa Aktının qüvvəyə minməsi xüsusi rol oynadı və dönüş mərhələsi

kimi qiymətləndirilməlidir. İqtisadi integrasiya sahəsində Vahid Avropa Aktı ilk dəfə olaraq “dörd azadlıq” məkanını müəyyənləşdirdi. Əmtənin, fiziki şəxslərin, xidmət və kapitalın heç bir daxili sərhəd olmadan sərbəst hərəkətini təmin edən vahid məkan “Vahid daxili bazar” adlandırıldı. Bundan başqa, üzv dövlətlərin xarici siyasət sahəsində hökumətlərarası əməkdaşlığının hüquqi bazası yaradıldı.

Vurğulanır ki, ikiqütblü ideoloji bloklaşmanın başa çatmasından sonra Avropanın ABŞ-dan hərbi-siyasi asılılığının azalması və postbipolyar dövrdə beynəlxalq təhlükəsizlik, o cümlədən Avropa təhlükəsizliyi üçün yeni təhdidlərin meydana gəlməsi Avropa İttifaqını müstəqil xarici və təhlükəsizlik siyasəti yeritmək istiqamətində konkret qərarlar qəbul etmək məcburiyyəti qarşısında qoydu.

Belə bir şəraitdə Avropa integrasiya proseslərinin inkişafında, əsasən də Avropada xarici siyasət və təhlükəsizlik sahəsində yeni mərhələ başlandı. Avropa Birliyinin on iki üzvü 7 fevral 1992-ci ildə Maastrixt şəhərində Avropa İttifaqının yaradılması haqqında Müqavilə imzaladı və həmin müqavilə 1 noyabr 1993-cü ildə qüvvəyə mindi. Bu müqavilə Avropa integrasiya proseslərini keyfiyyətə yeni səviyyəyə qaldırdı. Belə ki, “Maastrixt müqaviləsi” adlandırılan bu müqaviləyə əsasən, Birliyin adı dəyişdirilərək “Avropa İttifaqı” adına transformasiya edildi. Bundan əlavə, Maastrixt müqaviləsində Avropa İttifaqının Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin hüquqi əsası qoyuldu. Müqavilədə Avropa siyasi əməkdaşlığı Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasəti ilə əvəz edildi, Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasəti ittifaq institutlarının fəaliyyəti ilə əlaqəndirildi.

XX əsrin sonlarında Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasəti sahəsində bir sıra dəqiqləşdirilmələr aparılması məqsədilə 2 oktyabr 1997-ci ildə Amsterdam müqaviləsi imzalandı və bu müqavilə 1 may 1999-cu ildə qüvvəyə mindi. Amsterdam müqaviləsinin Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinə həsr edilmiş 11 və 28-ci maddələrində Maastrixt müqaviləsindən fərqli olaraq, göstərilir ki, Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasəti bütövlükdə İttifaqın səlahiyyətlərinə aid edilir və Avropa İttifaqı üzvləri Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinə birgə dəstək verməlidirlər. Bundan əlavə, Amsterdam müqaviləsinin başlıca yeniliyi Avropa İttifaqının ümumi müdafiə sferası ilə bağlı idi. Belə ki, bu müqavilə ilə Avropa təhlükəsizlik və müdafiə siyasətinin formalaşdırılması perspektivləri müəyyənləşdirildi. Amsterdam müqaviləsi ilə Avropa İttifaqı ümumi müdafiə məsələsini özünün məsuliyyət sferasına aid etdi.

Nits müqaviləsinin 1 fevral 2003-cü ildə qüvvəyə minməsi Avropa Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində növbəti addım oldu. Müqavilənin 11-ci maddəsinin 5-ci paragrafında Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin məqsədləri bir daha müəyyənləşdirildi. Müqavilənin 12-ci maddəsində isə Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin metodlarına bir daha diqqət yetirilir. Müqavilədə bu metodlar fəaliyyətin prinsip və ümumi istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, ümumi strategiyanın, ümumi aksiyaların və ümumi mövqelərin işlənilib hazırlanması kimi müəyyən edildi.

Avropa İttifaqı üzv dövlətlərinin rəhbərlərinin 13 dekabr 2007-ci ildə Lissabonda Avropa İttifaqı haqqında müqaviləni və Avropa Birliyini təsis edən müqaviləni dəyişən Müqavilə imzaladılar. “İslahatlar haqqında 2007-ci il Müqaviləsi” və ya “Lissabon Müqaviləsi” adlandırılan bu yeni sənəd iki müqavilədən ibarətdir: Avropa İttifaqı haqqında Müqavilə və Avropa İttifaqının Fəaliyyəti haqqında Müqavilə. Lissabon Müqaviləsi bütövlükdə Avropa İttifaqının struktur və hüquqi qaydalarını, onun institutlar sistemini və məcburi qərarlar qəbul etmə şərtlərini ciddi şəkildə dəyişməsinə nəzərdə tutur. Lissabon Müqaviləsi Avropa İttifaqı ölkələri tərəfindən öz milli qanunvericiliklərinə uyğun şəkildə ratifikasiya edildikdən sonra 1 dekabr 2009-cu ildə qüvvəyə mindi.

Lissabon müqaviləsi Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətində Avropa İttifaqının rolunu daha dəqiq müəyyən edir və müdafiə məsələlərinə dair qərarın qəbul edilməsi üçün Avropa İttifaqına üzv olan ölkələrin yekdilliklə razılığının zəruriliyini yenidən təsdiqləyir. Lissabon müqaviləsi Avropa İttifaqına tərkiləşmə əməliyyatlarında iştirak etməyə, hərbi yardım göstərməyə və hərbi müşavirlər göndərməyə, həm də münafişələrdən sonra bərpa işlərinə yardım etməyə icazə verir. Müqavilə üzv ölkələr qarşısında təhlükəsizlik və müdafiə siyasətini həyata keçirmək üçün Avropa İttifaqını mülki və hərbi resurslarla təmin etmək öhdəliyi qoyur.

Nəticə çıxarılır ki, Avropa Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin formalaşması və ilkin mərhələsi formal olaraq, Avropa birliklərinin təsis edilməsi ilə başlayır. Maastrixt müqaviləsi ilə Avropa İttifaqının təsis edilməsi Avropa Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasəti sahəsində ikinci mərhələnin əsasını qoydu. Amsterdam və Nits müqavilələrinin qəbul edilməsi Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasəti sahəsində üçüncü mərhələ kimi özünü biruzə verdi. Avropa İttifaqının növbəti – hazırkı mərhələsi Lissabon müqaviləsinin qüvvəyə minməsi ilə başlayır.

I fəslin “**Avropa İttifaqının Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin əsas komponentləri və istiqamətləri**” adlanan ikinci paragrafında qeyd edilir ki, Maastrixt müqaviləsində Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin formalaşdırılması və perspektivdə onun ümumi müdafiə siyasəti ilə tamamlanması nəzərdə tutulurdu. Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin əsaslarının formalaşması 1990-cı illərdə əsasən iki paralel istiqamətdə həyata keçirilirdi. Bu istiqamətlərdən biri Avropa İttifaqı çərçivəsində, digəri isə NATO-nun iştirakı ilə Qərbi Avropa İttifaqı çərçivəsində reallaşırdı. Qərbi Avropa İttifaqının 1992-ci il Petersberq sammitində Avropa ölkələrinin NATO-dan asılı olmayaraq həll etməli olacaqları tapşırıqlar formulə edilərək qəbul olundu və bu tapşırıqlar “Petersberq tapşırıqları” adlandırıldı. Petersberq tapşırıqları ənənəvi sülhməramlılıq, xilasetmə və humanitar əməliyyatları, münaqişələrin qarşısının alınması üzrə preventiv fəaliyyət və sülhə məcburetmə də daxil olmaqla böhranların tənzimlənməsi kimi fəaliyyətləri özündə birləşdirirdi.

Göstərilir ki, Avropa İttifaqının Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin təklif olunan modelinə Balkan böhranı ciddi təsir etdi. Belə ki, Bosniya və Hersoqovinada münaqişənin tənzimlənməsi üzrə NATO-nun əməliyyatları Avropanın yeni təhdidlərə adekvat cavab vermək iqtidarında olmadığını və ABŞ-ın dəstəyi olmadan hətta öz sərhədləri yaxınlığında baş verən böhran vəziyyətlərini təkbəşinə həll edə bilmədiyini sübuta yetirdi. Bu Avropa İttifaqının dünya siyasətinin qlobal aktoru qismində təsirinin əhəmiyyətli dərəcədə olması üçün ilk növbədə onun hərbi potensialının inkişaf etdirilməsi zərurətini yaratdı.

Dissertasiyada qeyd edilir ki, Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasəti və ya Avropa təhlükəsizlik və müdafiə siyasəti çərçivəsində genişlənmiş “təhlükəsizlik zonası”, yəni Avropa İttifaqının sərhədlərinə bitişik regionların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi Avropa İttifaqının təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin əsas istiqamətlərindən biridir. Bu səbəbdən Balkanların, Yaxın Şərq, Aralıq dənizi və hazırda Avropa İttifaqının Şərq Tərəfdaşlığı proqramının üzvü olan bir sıra postsovet dövlətləri yerləşən coğrafi məkanın təhlükəsizliyi Avropa İttifaqı üçün xüsusi önəm kəsb edir.

Avropa İttifaqının 2003-cü ilin iyun ayında qəbul etdiyi Avropa Təhlükəsizlik Strategiyasında Avropa təhlükəsizlik və müdafiə siyasəti potensialının artırılmasının nəzərdə tutulan əsas istiqamətləri öz əksini tapmışdır. Hərbi məqsədlər üçün resursların həcmnin artırılması, çevik və mobil hərbi qüvvələrin yaradılması, Avropa İttifaqına üzv dövlətlərin hərbi

səylərinin təkrarlanmasının aradan qaldırılması və ya onun minimuma endirilməsi, Avropa İttifaqı ölkələri arasında kəşfiyyat məlumatlarının mübadiləsi, analitik imkanların təkmilləşdirilməsi, böhran tənzimlənməsi zamanı hərbi və mülki komponentlərin birləşdirilməsi, böhranlara və münaqişələrə operativ şəkildə güc müdaxiləsinə istiqamətlənmiş yeni böhran tənzimlənməsi mədəniyyətinin formalaşdırılması bu istiqamətlərin prioritet məsələlərinə aid edilir.

Avropa İttifaqının Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasəti fəaliyyətinin əsas instrumentlərini müəyyənləşdirmək məqsədilə Avropa təhlükəsizlik və müdafiə siyasətinin resurs potensialı təhlil edilir və qiymətləndirilir. Vurğulanır ki, Avropa təhlükəsizlik və müdafiə siyasəti resursları iki komponentdən – hərbi və mülki (qeyri-hərbi) komponentdən ibarətdir. Avropa İttifaqı böhranların qarşısını almaq üçün hərbi əməliyyatlarla yanaşı mülki əməliyyatlar da həyata keçirməyə çalışır, bir sıra hallarda bu əməliyyatlar hər iki komponentdən ibarət qarışıq formada həyata keçirilir və hərbi-mülki xarakter daşıyır.

Avropa təhlükəsizlik və müdafiə siyasətinin hərbi komponentinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində aktiv fəaliyyət Avropa İttifaqı Şurasının 1999-cu ilin dekabrında Helsinkidə “Avropa İttifaqının Başlıca Məqsədləri” adlı sənədin qəbul etməsi ilə başlandı. Belə ki, bu sənəd Avropa İttifaqının operativ potensialının inkişaf etdirilməsini və Avropa Çevik Qüvvələrinin yaradılmasını nəzərdə tuturdu. Qeyd edilən sənədə əsasən Avropa İttifaqı 60 gün ərzində dünyanın istənilən böhranlı regionuna bir ildən artıq olmayan müddət ərzində “Petersberq tapşırıqları”nı yerinə yetirə biləcək 60000 hərbcini yeritmək qabiliyyətinə malik olmalıdır.

“Avropa İttifaqının Başlıca Məqsədləri” eyni zamanda Avropa təhlükəsizlik və müdafiə siyasəti çərçivəsində zəruri olan məsələlərin dörd əsas ssenari əsasında həll edilməsi üçün zəruri olan vasitələri müəyyənləşdirdi. Bu dörd əsas ssenarilər müharibə aparan tərəflərin biri-birindən ayrılması, münaqişələrin qarşısının alınması, humanitar yardım və həmvətənlərin evakuasiya edilməsi kimi əməliyyatların keçirilməsini özündə ehtiva edirlər.

“Avropa İttifaqının Başlıca Məqsədləri”ndə müəyyən edilmiş məsələlərə uyğun olaraq Helsinki Operativ Resurslar Kataloqu tərtib edildi. Bu kataloqda effektiv çevik qüvvələrin yaradılması və böhran tənzimlənməsi sahəsində tapşırıqları yerinə yetirmək üçün zəruri olan minimal hərbi resursların siyahısı müəyyənləşdirildi. Siyahıda 144 hərbi resursun adı göstərilmişdi və onlar aşağıdakı yeddi əsas kateqoriya üzrə sistemləşdirilmişdi:

idarəetmə və rabitə sistemi; kəşfiyyat; məqsədin müəyyən edilməsi və müşahidə; yerləşdirilmə və mobillik; hərbi döyüşlər; təhlükəsizliyin və müdafiə sistemlərinin təminatı; maddi-texniki təchizat; arxadan dəstək. Helsinki kataloquna əsasən üzv ölkələr Avropa İttifaqının sərəncamına verə biləcəyi silah və hərbi texnikanı özləri müəyyənləşdirə bilərlər.

Göstərilir ki, Avropa təhlükəsizlik və müdafiə siyasətinin mülki komponentinin inkişafının əsasları 2000-ci ildə Helsinki sammitində qəbul edilmiş “Avropa İttifaqının mülki potensialının başlıca məqsədləri” sənədində öz əksini tapıb. Bu sənəddə başlıca məqsədlərin mülki komponentinin aşağıdakı dörd əsas istiqamətdə inkişaf etdirilməsi nəzərdə tutulurdu: polis missiyalarının həyata keçirilməsi; ictimai asayişin möhkəmləndirilməsi; mülki əhalinin müdafiəsi; mülki idarəetmənin təşkil edilməsi.

Göstərilir ki, hazırda Avropa İttifaqında Avropa təhlükəsizlik və müdafiə siyasətinin mülki komponentinin imkanlarının genişlənməsində irəliləyişlər nəzərə çarpan qədərdir. Lakin hərbi imkanlarının onların səmərəli istifadəsi məqsədilə kifayət edəcək səviyyədə saxlanılması təşkilatın hərbi idarəçilik orqanları üçün ciddi problem olaraq qalır. Bundan əlavə, Avropa təhlükəsizlik və müdafiə siyasətinin inkişafına qlobal maliyyə böhranı ciddi təsir göstərdi. Bu böhranın nəticələrinin aradan qaldırılması üçün Avropa İttifaqı ölkələri öz milli büdcələrini, o cümlədən müdafiə xərclərini kifayət qədər azaltmışlar. Qeyd edilənlərlə bərabər Avropa İttifaqına üzv dövlətlər arasında Avropa təhlükəsizlik və müdafiə siyasətinin necə inkişaf etdirilməsi haqqında fikir birliyi mövcud deyildir.

Vurğulanır ki, Avropa təhlükəsizlik və müdafiə siyasətinin inkişafında Avropa İttifaqı gələcəkdə də həm obyektiv (maliyyə-iqtisadi böhran), həm də subyektiv (üzv ölkələrin təhlükəsizlik və müdafiə sahəsində ümumi siyasətin formalaşdırılmasına fərqli yaxınlaşmalar, həlledici anlarda onların hərəkətlərinin uyğunsuzluğu) problemlərlə üzləşəcəkdir. Buna baxmayaraq, qurumun tək xarici siyasət səyləri deyil, eyni zamanda beynəlxalq arenada yaranan obyektiv vəziyyət Avropa İttifaqına öz gücü və imkanları daxilində Avropa təhlükəsizlik və müdafiə siyasətinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi istiqamətində strateji kursunu davam etdirməyi diktə edir.

I Fəslin üçüncü paragrafı **“Avropa İttifaqının dünyanın münaqişə regionlarında əməliyyatları və missiyaları”** adlanır. Bildirilir ki, Avropa İttifaqının rəhbərliyi altında əməliyyatların və missiyaların həyata keçirilməsinin əsas prinsipləri, o cümlədən iştirakçı ölkələrin güc və vasitələrinin istifadə edilməsi qaydaları Avropa təhlükəsizlik strategiyası (2003-cü il), Amsterdam müqaviləsi (1997-ci il), Lissabon müqaviləsi

(2007), Petersberq (1994-cü il) və Helsinki (1999-cu il) Bəyannamələri ilə tənzimlənir. Bununla bərabər, sülhməramlı və humanitar əməliyyatları həyata keçirərkən Avropa İttifaqının digər beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqələrinə dair məsələlər NATO ilə “Berlin Plyus” (1996-cı il), Avropa İttifaqı və BMT-nin böhranların qarşısının alınması və tənzimlənməsi sahəsində əməkdaşlığa dair Bəyannaməsində (2003) və digər sənədlərdə təsbit edilmişdir. Avropa İttifaqının regional münaqişələrlə bağlı bəyan edilmiş narahatçılıqları coğrafi baxımdan yaxın ərazilərlə məhdudlaşmır və qlobal xarakter daşıyır. Avropa İttifaqı bütövlükdə 2003-cü ildən 17-si mülki və ya qarışıq mülki-hərbi olmaqla 25 sülhməramlı əməliyyatları həyata keçirmişdir ki, bunlardan 9-u indiyədək davam etdirilir.

Qeyd edilir ki, Avropa İttifaqı keçmiş Yuqoslaviyaya dair Kontakt Qrupunun, Yaxın Şərq münaqişəsinin tənzimlənməsinə dair kvartetin, Moldovada Dnestriyanı problemə dair “5+2” formatının tərkibində diplomatik danışıqlarda iştirak etmişdir. Eyni zamanda, 1997-ci ildə Albaniyada müşahidə missiyası həyata keçirilmiş və Albaniyaya yardım üçün çoxmillətli Məsləhət Komitəsinin fəaliyyətində, 1999-cu ilin may ayında Xorvatiyada minalardan təmizləmə üzrə yardım göstərilməsinə dair missiyada iştirak etmişdir.

Avropa İttifaqının Makedoniyada “Konkordiya” hərbi missiyası (mart 2003-cü il) və “Proksima” polis missiyası (dekabr 2003-cü il), Bosniya və Hersoqovinada polis missiyası (yanvar 2003-cü il) və “Altea” hərbi missiyası (dekabr 2004-cü il), Kosovoda mülki missiyası (dekabr 1998-ci il) təhlil edilir. Nəticə çıxarılır ki, Avropa İttifaqının Balkanlarda həyata keçirdiyi missiyaları uzunmüddətli xarakter daşıyır və Avropanın bu regionundakı problemlər öz tam həllindən hələ uzaqdır.

Vurğulanır ki, Avropa İttifaqını narahat edən regionlardan biri də Afrika qitəsidir. Dissertasiyada Avropa İttifaqı Avropa təhlükəsizlik və müdafiə siyasətinin inkişafı nəticəsində əldə etdiyi yeni imkanlardan yararlanaraq Konqo Demokratik Respublikasında (KDR) “Artemida” əməliyyatı (iyun-sentyabr 2003-cü il), Sudanın Darfur əyalətində (2005-2007), Çadda və Mərkəzi Afrika Respublikasında (2008-2009), Somalının Aden körfəzində “Atalanta” hərbi əməliyyatı (2008-ci il) nəzərdən keçirilir.

Avropa İttifaqının 2005-ci ildə Fələstin muxtariyyətində təsis etdiyi polis missiyası, 7 mart 2005-ci ildə iyul ayından başlayaraq İraqda hüquq-mühafizə orqanları əməkdaşlarının hazırlanması üzrə missiya, 2007-ci ilin iyun ayından Əfqanıstanda təsis etdiyi polis missiyası təhlil edilir. Bu missiyaların nəticələrinin qiymətləndirilməsi zamanı nəticə çıxarılır ki,

aparıcı güc mərkəzlərinin söylərinə baxmayaraq qeyd edilən ərazilərdə təhlükəsizlik problemləri öz həllindən çox uzaqdır və Avropa İttifaqının bu proseslərə təsir imkanları hələlik əsasən real deyil, simvolik xarakter daşıyır.

Coğrafi baxımdan qonşu region olan postsovet məkanında mövcud regional münaqişələrin tənzimlənməsinin Avropa İttifaqı üçün xüsusi önəm kəsb etməsi ön plana çəkilir və bu kontekstdə Moldova ilə Ukrayna arasında həyata keçirilən sərhədyanı missiya nəzərdən keçirilir. Bu missiyasının mandatı ilkin olaraq bir il müddətində müəyyən edilsə də, o sonradan dəfələrlə dəyişdirilib və hazırda 30 noyabr 2015-ci ilədək uzadılmışdır.

Dissertasiya işinin II fəslı “Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasəti çərçivəsində Avropa İttifaqı-ABŞ və Avropa İttifaqı-NATO münasibətləri” adlanır və üç paraqraftan ibarətdir.

Bu fəslin I paraqrafı **“Avropa təhlükəsizlik strategiyasının formalaşması və əsas mahiyyəti”** adlanır. Qeyd edilir ki, sosialist düşürgəsinin parçalanması və SSRİ-nin dağılması Avropada integrasiya proseslərinə yeni impuls verdi.

Soyuq müharibənin başa çatması separatçılıq zəminində, hakimiyyət və ya ərazi uğrunda lokal münaqişələrin əhəmiyyətli dərəcədə aktivləşməsi ilə müşayət olunurdu. Bu dövrdə beynəlxalq münasibətlərdə meydana çıxan hər yeni münaqişə Avropa İttifaqının yeni təhdidlərə qarşıdurmada imkanlarının məhdud olduğunu göstərirdi. Bununla bərabər hər yeni böhran Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin inkişaf etməsinə və Avropa İttifaqının cəhdlərinə hərbi ölçülər verməsinə təkan verirdi.

Motivindən asılı olmayaraq meydana gəlmiş vəziyyət ümumi Avropa təhlükəsizlik strategiyasının işlənilib hazırlanması zərurətini yaratdı. Ümumi məsələlər və xarici əlaqələr Şurasının 2-3 may 2003-cü ildə Yunanıstanı keçirilən qeyri-formal iclasında Avropada təhlükəsizliyə dair strateji sənədin layihəsinin hazırlanması qərara alındı. Nəhayət, 12 dekabr 2003-cü ildə “Daha yaxşı dünyada təhlükəsiz Avropa” adı altında Avropa təhlükəsizlik strategiyası qəbul edildi.

Avropa təhlükəsizlik strategiyası Avropa İttifaqının yardım və ticarətdən, demokratiyanın və insan hüquqlarının inkişafından diplomatiya və silahlı qüvvələrdə xarici siyasətinin bütün sferalarını əhatə edən ilk strateji sənəd idi. Bu sənəddə ilk dəfə olaraq əsas dəyərlər əsasında Avropa İttifaqının təhlükəsizlik maraqlarının təmin edilməsinin prinsipləri formalaşdırıldı. Digər tərəfdən, ilk dəfə olaraq Avropa İttifaqında təhdidlərin birgə qiymətləndirilməsi aparılırdı və əsas Avropa dəyərlərinə əsaslanaraq Avropa İttifaqının təhlükəsizlik maraqlarının möhkəmləndirilməsi üzrə

işlərin dəqiq vəzifələri müəyyənləşdirilirdi. Üçüncü tərəfdən, Avropa təhlükəsizlik strategiyası, mahiyyət etibarı ilə, Avropa İttifaqının qlobal aktor olmaq barədə bəyanatı oldu. Odur ki, bu strategiya sənədi Avropa İttifaqının fəaliyyətinin istiqamətləndirilməsinin və onu qiymətləndirilməsinin əsaslarını təşkil edirdi.

Strategiyada terrorizm, kütləvi qırğın silahları və onun daşınması sistemi, regional münaqişələr, dövlətlərin qabiliyyətsizliyi, həmçinin mütəşəkkil cinayətkarlıq təhlükəsizlik üçün əsas təhdidlər kimi qiymətləndirilir.

2008-ci ilin dekabr ayında Avropa təhlükəsizlik strategiyasının həyata keçirilməsi haqqında Həvə Solana tərəfindən hazırlanmış “Dəyişən dünyada təhlükəsizliyin təmin edilməsi” məruzəsini qəbul etdi. Avropa təhlükəsizlik strategiyasına yeni təhdidlər, xüsusən də qeyri-ənənəvi təhdidlərə aid edilən kibertəhlükəsizlik, enerji təhlükəsizliyi və iqlimin dəyişməsi problemləri əlavə edildi.

Bu fəslin ikinci paraqrafında – **“Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin inkişafı kontekstində Avropa İttifaqı-ABŞ münasibətləri”** – qeyd edilir ki, soyuq müharibənin başa çatması ilə Avropa təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin SSRİ tərəfindən gözlənilən təhdidlərə əsaslanan ideologiyası əhəmiyyətini itirdi. Baş vermiş dəyişikliklər nəticəsində Avropanın Şərqi və Qərbi Avropaya bölünməsi yenidən coğrafi mənə kəsb etməyə başladı, lakin çoxsaylı təhlükəsizlik problemləri gündəlikdən silinmədi. Belə ki, Şərq–Qərb qarşıdurmasının başa çatmasından sonra ABŞ-in yenilənmiş Avropa siyasəti məkanında mövqeyini qoruyub saxlaq istiqamətində söyləri Avropa dövlətlərinin milli maraqlarının müəyyənləşdirilməsi məsələsini daha da mürəkkəbləşdirirdi. Digər tərəfdən, 1991-ci ildə Bosniya böhranını həll etmək söyləri təhlükəsizlik sahəsində Avropa siyasətinin əsas prioritet elan edilməsinə baxmayaraq, bu söylər özünü doğrultmadı və dörd ildən sonra Amerika müdaxilə etməli oldu.

Avropa İttifaqının yaradılması və onun beynəlxalq münasibətlər sistemində müstəqil güc mərkəzinə çevrilməsi perspektivləri bu qurumun ABŞ-la münasibətlərinə yenidən baxılması zərurətini yaratdı. Odur ki, 1995-ci ildə Avropa İttifaqı və ABŞ arasında “Yeni Transatlantik gündəlik” Bəyannaməsi imzalandı.

Sənəddə tərəflərin Avroatlantik təhlükəsizliyin bölünməzliyi prinsipinə sadıqlıyı xüsusilə vurğulanır və qeyd edilir ki, NATO Alyans üzvləri üçün kontinentlər arasında lazım olan qarşılıqlı əlaqəni təmin edən transatlantik təhlükəsizliyin mərkəzi olaraq qalır. Bəyannamədə Avropa

İttifaqı və NATO-nun genişlənmə proseslərinin biri-birindən asılı olmayan və biri-birini tamamlayan proseslər olduğu göstərilir.

Avropa İttifaqının təhlükəsizlik konsepsiyasının formalaşdırılması bu qurumun möhkəmlənməsi, genişlənməsi və dünya iqtisadiyatına inteqrasiyası fonunda baş verirdi.

Lakin Avropa İttifaqının təhlükəsizlik və müdafiə sahəsində siyasətinə ABŞ-ın münasibəti birmənalı deyildi. Belə ki, ABŞ həmişə Avropanı özünün zəif tərəfdaşı kimi qiymətləndirirdi. Digər tərəfdən, ABŞ-da bir çoxları Avropa İttifaqının genişlənməsinə və özünün müstəqil xarici və təhlükəsizlik siyasətinə malik olma cəhdlərinə ehtiyatla yanaşırdılar və hesab edirdilər ki, bu addımlar Transatlantik tərəfdaşlığın möhkəmlənməsinə deyil, Avropa təhlükəsizliyinin təmin edilməsinə dair vəzifələrin yerinə yetirilməsinə xidmət edir.

Vurğulanır ki, vaxtaşırı olaraq münasibətlərində soyuqluq meydana gəlməsinə baxmayaraq Avropa İttifaqı və ABŞ müxtəlif sahələrdə müvəffəqiyyətlə əməkdaşlıq edirlər və bu əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi zərurəti Avropa İttifaqı daxilində siyasi mübahisələrə səbəb olmur. Lakin müdafiə və təhlükəsizlik məsələlərində bu qurumda aparılan müzakirələr adətən bu və ya digər Avropa ölkəsinin avropaçılıq və atlantizm siyasi vektorunu seçməsi ilə bağlı olur. Bunun səbəbi ondan ibarətdir ki, hərbi-siyasi məsələlərdə Avropa İttifaqı ilə qarşılıqlı əlaqədə ABŞ tək xarici tərəfdaş kimi fəaliyyət göstərmir, o həm də Avropa təhlükəsizlik məkanını formalaşdıran vacib element kimi çıxış edir. Bu məkanın xüsusiyyətləri və onun sonrakı inkişaf perspektivləri siyasətçilər və diplomatlar arasında daim müzakirə obyektı olaraq qalır.

İkinci fəslin üçüncü paragrafı **“Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasəti çərçivəsində Avropa İttifaqı-NATO münasibətləri”** adlanır. Qeyd edilir ki, hazırda Avropa İttifaqı və NATO-nun qarşılıqlı münasibəti, bu təşkilatlarda baş verən dəyişikliklər, əməkdaşlığın transformasiyası, Avropa İttifaqı-NATO münasibətlərinin institutionallaşması Avropada inteqrasiya proseslərinə və Transatlantik münasibətlərin xarakterinə ciddi təsir göstərir.

Göstərilir ki, 1990-cı illərdə NATO ilə Qərbi Avropa İttifaqının əməkdaşlığı çərçivəsində qəbul edilmiş razılaşmalar NATO- Avropa İttifaqı arasında münasibətlərin sonrakı inkişafının əsasını qoydu. Qərbi Avropa İttifaqı bir tərəfdən Avropa İttifaqının müdafiə komponentinin, digər tərəfdən isə NATO-nun Avropa “dayağı”nın gücləndirilməsi üçün vasitə qismində fəaliyyət göstərirdi. Lakin NATO üzvü olan Avropa dövlətləri qəbul edirdilər ki, Avropa İttifaqının öz hərbi qüvvələrinin yaradılması prosesində artıq NATO-da mövcud olan komandanlıq strukturları,

planlaşdırma qərarları, hərbi qüvvə və vasitələri yenidən təkrarlanmamalıdır. Bu yaxınlaşma, eyni zamanda, NATO-nun həyata keçirdiyi missiya və tədbirlərdə Avropa İttifaqının töhvəsini artırır, Avropa İttifaqının Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin inkişafına yönəlmiş məqsədlərinə cavab verməklə bərabər, transatlantik münasibətlərdə daha balanslaşdırılmış ümumi tələbatların gücləndirilməsinə xidmət edir.

Avropa İttifaqı və NATO arasında əməkdaşlığın maliyyə və hərbi xarakterli problemlərinin olması vurğulanır. Təşkilatlar arasında hərbi xarakterli problemlərin mövcudluğuna nəzər salarkən qeyd edilir ki, Avropa İttifaqı hərbi böhranın cavablandırılması sferasında planlaşdırma, komandanlıq, nəzarət və kommunikasiya sistemləri məsələlərində NATO-dan asılılığını saxlamaqdadır. Belə ki, böhran cavablandırılması zamanı NATO əsasən “yüksək intensivlikli” münaqişələrdə hərbi tapşırıqları yerinə yetirməyi öz üzərinə götürür, Avropa İttifaqı isə “zəif intensivlikli” münaqişələrdə mülki böhran cavablandırılması da daxil olmaqla daha geniş spektrli tapşırıqları yerinə yetirməyə çalışır. Digər tərəfdən, dünyanın istənilən nöqtəsində istənilən növ əməliyyatları yerinə yetirə bilən NATO Çevik Qüvvələri (NATO Response Force) rotasiya qaydasında tam olaraq Avropa hərbi qulluqçularından təşkil edilir. Diqqəti çəkən məqam ondan ibarətdir ki, Avropada hərbi qulluqçuların sayının məhdudluğu səbəbindən NATO Çevik Qüvvələrində qulluq edən hərbiçilər eyni zamanda Avropa İttifaqı qüvvələrinə aid edirlər.

Nəticə çıxarılır ki, təşkilatlar arasında qarşılıqlı əlaqələrin qurulması prosesi əvvəlcə Avropa İttifaqının NATO-dan asılılığı ilə müşayiət edilirdisə, sonradan qarşılıqlı asılılıq səviyyəsindəki transformasiyaya məruz qaldı. Bu vəziyyət NATO-mərkəzləşdirilmiş modeldən iki müstəqil qüvvələr arasında münasibətlərin inkişafını nəzərdə tutan digər modelə keçid nəticəsində meydana gəldi.

Dissertasiya işinin **“Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz üzrə təhlükəsizlik və inkişaf strategiyası”** adlanan III fəslə iki paragrafdan ibarətdir.

“Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz siyasətinin formalaşması və inkişafı” adlanan birinci paragrafda qeyd edilir ki, Avropa İttifaqında Cənubi Qafqazın bütöv bir region kimi qiymətləndirilməsi 1990-cı illərin əvvəllərindən həm Avropadaxili, həm də regional maraqların təsiri altında formalaşmışdır. Göstərilir ki, Avropa İttifaqı daxilində Cənubi Qafqaz regionu birmənalı şəkildə qəbul edilmirdi və bu regionla bağlı müxtəlif yaxınlaşmalar mövcud idi. Əvvəlcə Cənubi Qafqaz regional təhlükəsizlik

kontekstində özündə Rusiyanın Şimali Qafqaz bölgəsini də birləşdirən geniş Qafqaz kompleksinin tərkib hissəsi kimi baxılırdı.

Sonradan Avropa İttifaqı daxilində keçmiş Sovet İttifaqı məkanına bütöv bir “postsovet” məkanı kimi yaxınlaşmaya yenidən baxılması zərurəti özünü biruzə verdi və postsovet məkanı ilə bağlı Avropa siyasətinin formalaşmasında daha dəqiq coğrafi meyarlar tətbiq edilməyə başlandı. Avropa İttifaqında Xəzər dənizi hövzəsinin enerji resurslarına çıxış əldə etmək faktoru neft və qaz hasilatını və tranzitini təmin edən ölkələr kimi Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya regionlarının qarşılıqlı əlaqədə olması formasında müəyyən edildi. Bu yaxınlaşma nəqliyyat və enerji təşəbbüslərinə dair TRASEKA və İNOQEYT layihələrində paktiki olaraq öz əksini tapır.

Avropa Komissiyası sonradan özünün regional siyasi yaxınlaşmasına yenidən baxılması prosesində tədricən Cənubi Qafqazı Qara dəniz regionu ilə əlaqədə baxmağa meyl etməyə başladı. Bu kontekstdə Avropa Parlamenti 1996-cı ildə Avropa İttifaqını Cənubi Qafqaz ölkələri ilə birləşdirən nəqliyyat həlqəsi kimi Qara dəniz hövzəsinə daha çox diqqət yetirməyə çağırırdı.

Hazırda Avropa İttifaqının Avropa məkanında üstünlük təşkil edən integrasiya siyasətinə əsasən Cənubi Qafqaz Şərqi Avropanın davamıdır və bu regionda Avropa dəyərləri mövcuddur. Avropa İttifaqı demokratiya, azad bazar, insan hüquqları, sosial rifah kimi Avropa dəyərlərinin gücləndirilməsində iştirak etməklə regionun Avropaya integrasiyasını sürətləndirməyə çalışır.

Vurğulanır ki, münaqişə tənzimlənməsi Avropa İttifaqının Ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasəti çərçivəsində postsovet məkanı ilə bağlı siyasətinin mərkəzi elementlərindən birini təşkil edib. Bu kontekstdə Cənubi Qafqaz regionu ölkələri ərazisində olan münaqişələrin həll edilməməsi Avropa İttifaqını narahat edən problemlərdəndir. Odur ki, Avropa İttifaqının 2004-cü ildən Gürcüstanda başlayaraq həyata keçirdiyi missiyalar təhlil edilmişdir.

Burada 2008-ci ilin avqust ayında Gürcüstanda baş vermiş və Rusiyanın birtərəfli şəkildə Abxaziya ilə Cənubi Osetiyanı müstəqil dövlətlər kimi tanıması ilə başa çatan beşgünlük müharibə zamanı Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi vasitəçilik nəzərdən keçirilir, Rusiya ilə Gürcüstan arasında razılıq əldə edilməsində Avropa İttifaqının vacib rol oynadığı bildirilir və münaqişə zonasında Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi missiya dəyərləndirilir.

Tədqiqatda göstərilir ki, 2004-cü ildə Avropa İttifaqı Avropa Qonşuluq Siyasəti proqramını qəbul etdi və Cənubi Qafqaz ölkələrini də bu proqrama daxil etdi. Avropa Qonşuluq Siyasəti qonşu ölkələrə, o cümlədən

Cənubi Qafqaz ölkələrinə bütün istiqamətlərdə əməkdaşlıq, bu ölkələrdə idarəetmənin keyfiyyətini artırmaq üçün yardım tədbirləri və iqtisadi-ticarət əlaqələri təklif etdi.

Avropa İttifaqı ilə Cənubi Qafqaz dövlətləri arasında əməkdaşlığın dərinləşməsində növbəti mərhələ 6 postsovet ölkəsi (Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Ukrayna, Moldova və Belarus) ilə əməkdaşlığın vahid formatının təsis edilməsini nəzərdə tutan Şərq Tərəfdaşlığı təşəbbüsünün qəbul edilməsi ilə başladı. Şərq Tərəfdaşlığı üzrə 7 may 2009-cu il tarixində Praqada keçirilmiş zirvə görüşündə qeyd edilən təşəbbüsün əsas məqsədləri və prinsiplərini, həmçinin gələcək əməkdaşlıq prosesinin ümumi parametrlərini müəyyən edən Birgə Bəyannamə qəbul edildi və bununla da Şərq Tərəfdaşlığı prosesinə yüksək səviyyədə rəsmi start verildi.

Tədqiqatda Şərq Tərəfdaşlığı prosesi təhlil edilir, sonradan Belarusun bu prosesdən kənarda saxlanıldığı diqqətə çatdırılır. Bildirilir ki, Şərq Tərəfdaşlığı proqramının iştirakçısı olan ölkələrlə Avropa İttifaqı arasında Assosiasiya Sazişi üzrə danışıqlar aparıldı. Üç ildən artıq davam edən danışıqlar nəticəsində Gürcüstan, Ermənistan, Ukrayna və Moldova ilə danışıqların başa çatdığı və Avropa İttifaqı ilə həmin ölkələr arasında Assosiasiya müqavilələrinin 28-29 noyabr 2013-cü ildə Vilnüsə keçiriləcək Şərq Tərəfdaşlığı sammiti zamanı paraflanacağı bildirildi. Lakin 3 sentyabr 2013-cü ildə Ermənistan prezidenti Serj Sarkisyanın Ermənistanın Gömrük İttifadına üzv olmaq və Avrasiya İqtisadi İttifaqının formalaşdırılmasında iştirak etmək istədiyini, həmçinin Assosiasiya sazişini imzalamayacağını bəyan etdi.

Nəticə çıxarılır ki, Avropa İttifaqı gələcəkdə Cənubi Qafqazda aktiv mövqe tutmağa çalışsa da, həmin səylərin nəticəsi müəyyən dərəcədə bu regionda beynəlxalq güclərin nisbətindən asılı olacaqdır.

Üçüncü fəslin ikinci paragrafı “**Avropa İttifaqı-Azərbaycan Respublikası əməkdaşlığının inkişafı və əsas istiqamətləri**” adlanır. Qeyd edilir ki, müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionunda məskunlaşmış ermənilərin aqressiv etnik separtçılığı və Ermənistanın silahlı təcavüzü ilə üzləşdi. Ermənistanın silahlı təcavüzü nəticəsində Azərbaycan Respublikasının Dağlıq Qarabağ regionu və ətraf yeddi rayonu işğal edildi. Odur ki, işğal altında olan ərazilərdə dövlət suverenliyinin bərpa edilməsi və ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsi məqsədilə müvafiq beynəlxalq tribunalara çıxış əldə etmək və bu problemlə bağlı həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması Azərbaycanın xarici siyasətinin başlıca məqsədlərindən biri

olmuşdur. Odur ki, dünya siyasətinə sıx integrasiya, müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarla, o cümlədən Avropa İttifaqı ilə siyasi, iqtisadi və sosial sahələrdə sıx əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulması Azərbaycan Respublikası üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Vurğulanır ki, Azərbaycan Respublikası üçün əsas məqsədlərdən biri də ölkənin mövcud təbii enerji sərvətlərinə sahib olmaq, enerji resursları yataqlarının istismarı və karbohidrogen ehtiyatlarının ölkənin maraqlarına uyğun şəkildə dünya bazarına çıxarılması olmuşdur.

Avropa İttifaqı dövlət müstəqilliyinin ilk illərində Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatına yardım göstərən əsas donorlardan biri olmuşdur. Bu müddət ərzində Avropa İttifaqının Azərbaycan Respublikası ilə münasibətləri TACIS, "Avropa-Qafqaz-Asiya Nəqliyyat Dəhlizi" (TRASEKA), "Avropaya neft və qazın nəql edilməsi üzrə dövlətlərarası proqram" (INOGATE), "Humanitar yardım" (ECHO) və digər proqramlar çərçivəsində həyata keçirilmişdir.

Göstərilir ki, 1996-cı ildə Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikası arasında Tərəfdaşlıq və Əməkdaşlıq Sazişi imzalanmışdır. Dissertasiyada Sazişin əsas müddəaları təhlil edilir və bildirilir ki, bu Saziş tərəflər arasında münasibətlərin hüquqi əsasını təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikası 2004-cü ildən Avropa İttifaqının Avropa Qonşuluq Siyasəti proqramına qoşulmuşdur, 2009-cu ildən İsveç və Polşanın təşəbbüsü ilə həyata keçirilən Şərq Tərəfdaşlığı Proqramının iştirakçısıdır və bu proqram çərçivəsində fəaliyyət göstərən AVRONEST parlament Assambleyasının təsisçisidir. Qeyd edilir ki, 28-29 noyabr 2013-cü il tarixdə Vilnüsə keçirilən Şərq Tərəfdaşlığı sammiti zamanı Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan Respublikası arasında viza rejiminin sadələşdirilməsinə və readmissiyaya dair razılaşmalar imzalanmışdır.

Dissertasiyada enerji təhlükəsizliyi sahəsində Avropa İttifaqı-Azərbaycan Respublikası münasibətlərinin strateji tərəfdaşlıq səviyyəsinə qalxdığı və dövlətimizin Avropa İttifaqı ölkələrinə təbii enerji daşıyıcılarının alternativ dəhlizlərlə nəqlinin təmin edilməsində mühüm rol oynadığı göstərilir.

Vurğulanır ki, Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlığının prioritet istiqamətlərdən daha önəmliyi Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həllinə nail olmaqdan ibarətdir. Bu kontekstdə Avropa Parlamentinin qəbul etdiyi qətnamələr təhlil edilir. Göstərilir ki, Avropa İttifaqının münaqişə ilə bağlı mövqeyi bütövlükdə Avropa Parlamentinin "Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz üzrə Strategiyası" (20

may 2010-cu il), "Avropa İttifaqı -Azərbaycan Assosiasiya sazişinə dair danışıqlar" (18 aprel 2012-ci il) və Avropa Parlamentinin Avropa Qonşuluq Siyasətinə dair 23 oktyabr 2013-cü il tarixli qətnamələrində əks etdirilmişdir. Bu qətnamələrdə işğal edilmiş ərazilərdən Ermənistan silahlı qüvvələrinin qeyd-şərtsiz çıxarılması, qaçqın və məcburi köçkünlərin öz yaşayış yerlərinə qayıtmaq hüquqlarının təmin edilməsi ehtiva edilmişdir.

Sonda vurğulanır ki, Avropa İttifaqı digər beynəlxalq təşkilatlar kimi münaqişə ilə bağlı yalnız rəsmi sənədlər qəbul etməklə kifayətlənmiş, işğalçı Ermənistan dövlətinə qarşı öz vasitələrindən istifadə edərək, hər hansı bir sanksiya tətbiq etməmiş və indiyədək bu münaqişənin həlli prosesində aktiv iştirakçı olmayaraq qalmışdır.

Dissertasiyanın **Nəticə** hissəsində araşdırmalar nəticəsində əldə edilmiş əsas nəticələr üzrə ümumiləşdirilmələr aparılır və tədqiqata yekun vurulur.

Dissertasiyanın əsas nəticələri müəllifin aşağıda göstərilən əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan Respublikasının Avropa İttifaqı ilə münasibətlərinin inkişaf mərhələləri. 10 dekabr Beynəlxalq insan hüquqları gününə həsr edilmiş Beynəlxalq elmi-praktik konfransın (13-14 dekabr 2012-ci il) materialları. I cild. Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2013, s. 265-269.

2. Avropa İttifaqının təhlükəsizlik və müdafiə sferasında NATO ilə əməkdaşlığı. Dırçəliş – XXI əsr, 2013, 176/177, s. 119-127.

3. Müasir dövrdə Avropa təhlükəsizlik sistemində ABŞ amili. Beynəlxalq hüquq və integrasiya problemləri (elmi-analitik və praktik jurnal), 2013, №1(33), s. 131-136.

4. Avropa ümumi xarici və təhlükəsizlik siyasətinin formalaşması və inkişaf mərhələləri. Bakı Universitetinin xəbərləri, sosial-siyasi elmlər seriyası, 2013, №2, s. 149-158.

5. Avropa İttifaqı-Azərbaycan əməkdaşlığının inkişafı və əsas istiqamətləri. Beynəlxalq hüquq və integrasiya problemləri (elmi-analitik və praktik jurnal), 2013, №2 (34), s. 422-432.

6. Влияние постбиполярных международных кризисов на формирование Европейской стратегии безопасности. Гілея: науковий вісник". Збірник наукових праць. Киев, 2013. Випуск 75-2013, с. 543-545.

7. Миссии Европейского союза в Грузии и молдавско-украинской границе. Law and Politology (Право и политология), Кишинев (Молдова), 2013, №25, с. 30-34.

8. Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz siyasətinin formalaşması. Bakı Universitetinin xəbərləri, humanitar elmlər seriyası, 2013, №4, s. 196-210.

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа Велиевой Томрис Ханлар кызы, представленная на соискание ученой степени доктора философии по политическим наукам по специальности 5901.01 - «Международные отношения», посвящена исследованию внешней политики и политики безопасности Европейского Союза в контексте взаимоотношений с регионом Южного Кавказа. Диссертация состоит из Введения, 3 Глав, Заключение и списка использованной литературы.

В Введении обосновывается актуальность темы исследования, показывается степень разработанности проблемы, определяются предмет, цели и задачи диссертационной работы, ее методологическая основа, отмечается научная новизна работы, раскрывается теоретическая и научно-практическая значимость исследования, формулируются научные положения, выносимые на защиту, указывается апробация результатов и структура диссертации.

Глава I диссертации озаглавлена «Формирование и основные компоненты Общей внешней политики и политики безопасности Европейского Союза». Здесь исследуются этапы, инструменты и основные направления Общей внешней политики и политики безопасности Европейского Союза. В этой главе также анализируются миссии и операции Европейского Союза в конфликтных регионах мира.

Глава II называется «Отношения Европейского Союза - США и Европейского Союза - НАТО в рамках Общей внешней политики и политики безопасности». В этой Главе изучается политика Европейского Союза по формированию Европейской стратегии безопасности и раскрывается сущность этой стратегии. Исследуются отношения Европейского Союза - США и Европейского Союза - НАТО в рамках Общей внешней политики и политики безопасности, определяются проблемы, влияющие на характер этих отношений.

В Главе III диссертации, озаглавленной «Стратегия безопасности и развития Европейского Союза по Южному Кавказу», рассматривается политика Европейского Союза по отношению к Южному Кавказу и ее эволюция, исследуется развитие отношений между Европейским Союзом и Азербайджаном, рассматриваются основные направления этих отношений.

В Заключении диссертации обобщены основные результаты исследования.

SUMMARY

Tomris Khanlar kizi Veliyeva's dissertation work for attaining the degree of Philosophical Doctor of Political Sciences in the specialisation "International relations" is dedicated to the research of foreign and security policy of the European Union in context of mutual cooperation with South Caucasus Region. Dissertation work is comprised of Introduction, 3 chapters, Conclusion and used Bibliography.

Topicality is substantiated in the introduction, the theoretical and practical importance of research, objects, aims and goals, level of preparation of the dissertation work, its methodological basis, development rate, establishment of new scientific approaches to the topic and novelty, approbation and structure of the research work have been considered in the introduction.

Chapter I of the dissertation work is named "Formation and main components of Common foreign and security policy of the European Union". This chapter analyses phases, instruments and primary directions of Common foreign policy and security policy of European Union. Mission and operations of European Union in the regions of conflict in the world are also analyzed in this part.

Chapter II called "Relations of European Union – USA and European Union -NATO in the framework of Common foreign and security policy". This chapter is dealing with policy of European Union on formation of European security strategy and reveals essence of this strategy. Relations of European Union – USA and European Union -NATO in the framework of Common foreign and security policy, its problems, influencing on character of such relations are defined and researched.

Chapter III of the dissertation work, named "Security and development strategy of European Union concerning the South Caucasus" is dealing with policy of European Union regarding the South Caucasus and its evolution, and also development of cooperation between European Union and Azerbaijan and main directions and affinities are considered in this part of the dissertation work.

Common results of the research are summarized in the conclusion.

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ПО ПРАВАМ ЧЕЛОВЕКА**

На правах рукописи

ТОМРИС ХАНЛАР кызы ВЕЛИЕВА

**ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА И ПОЛИТИКА БЕЗОПАСНОСТИ
ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА: В КОНТЕКСТЕ
ВЗАИМООТНОШЕНИЯ С РЕГИОНОМ ЮЖНОГО КАВКАЗА**

Специальность: 5901.01 – «Международные отношения»

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по политическим наукам**

БАКУ – 2014